

Din Sosyolojisinde Güncel Yaklaşımlar: Son On Yılda Avrupa ve Amerika'da Din Sosyolojisi Alanında Yapılan Çalışmaların Analizi

Osman ÜLKER | <https://orcid.org/0000-0001-6938-1057>

Dr. Öğr. Üyesi | Yazar | osmanulker@kilis.edu.tr

Kilis 7 Aralık Üniversitesi | <https://ror.org/048b6qs33>

Din Sosyolojisi | Kilis, Türkiye

Öz

Bu çalışmada, son on yılda din sosyolojisi alanında hangi yeni konu ve yöntemlerin ön plana çıktığı ve bunların toplumsal dinamikleri nasıl yansıttığı sorusuna cevap aranacaktır. Son on yılda küreselleşmenin getirdiği hızlı değişimler, iletişim araçlarındaki gelişmeler, bilgi alanındaki değişimler ve yapay zekânın yükselişi, toplum ve din arasındaki ilişkiyi önemli ölçüde etkilemektedir. Bu değişimlerin hızı, ortaya çıkardığı toplumsal etkilerin izlenmesinde zorluklar yaratmaktadır. Bu sebeple din sosyolojisinde hangi konuların ön plana çıkmaya başladığı özellikle genç araştırmacılar için önemli bir sorundur. Bu çalışmada yapay zekâ tabanlı Scite atıf veritabanı kullanılarak, son on yılda din sosyolojisinde Avrupa ve Kuzey Amerika'da İngilizce üretilen çalışmalar listelenmiş ve daha önce ele alınmamış ancak sıkça tekrar eden konular kodlanmıştır. Sonuç olarak, son on yılda dört ana kategorinin ön plana çıktığı tespit edilmiştir: a) Dijital din, b) yaşanan din, c) etnisite ve göç, d) son olarak ise dini aidyetsizlik (din dışılık). Her kategorinin konuları, dikkatle seçilmiş makaleler aracılığıyla incelenmiş ve din sosyolojisinde yeni araştırmacılar için teorik çerçeveler ve uygulamalı araştırmalara önemli katkılar sağlanması amaçlanmıştır. Bu dört tema, çağdaş toplumda farklılaşan dini deneyimler ve dini kimliğin dönüşümüne odaklanmaktadır. "Dijital Din", dini bireyler ile dijital medya arasındaki etkileşimi incelemekte, özellikle COVID-19 pandemisi sırasında çevrimiçi dini hizmetlere geçişin sağladığı imkanlar ve zorlukları vurgulamaktadır. Bu tema, teknolojinin yeni dini ifade biçimlerini ve dijital cemaatleşme yollarını nasıl ürettiğini, aynı zamanda dini otorite ve otantiklik konularını nasıl sorguladığını analiz etmektedir. "Yaşanan Din" kişisel ve toplumsal dini yaşamın yönlerine odaklanmakta, bireylerin dini inançları günlük rutinlerine nasıl entegre ettiğini ve kurumsal bağlamlar dışındaki dini kimliğin akışkanlığını vurgulamaktadır. "Etnisite ve Göç" teması, ırk, din ve beyaz ayrıcalığın kesiştiği noktaları araştırmakta, dini kimliğin ırksal dinamiklerle nasıl şekillendiğini ve dini topluluklar içindeki marjinal grupların karşılaştığı sistemik zorlukları incelemektedir. Son olarak, "Din Dışılık" sekülerizmin bir sonraki aşamasına işaret etmekte, dini bağlantısızlığın arkasındaki nedenleri ve bunun toplumsal sonuçlarını araştırmakta, seküler kimliklerin inşası ve sürdürülmesi ile dini kurumların ve kamu politikalarının büyüyen sekülerizme tepkilerini ele almaktadır. Bu temalar, modern dünyada din ve maneviyatın gelişen manzarasını kapsamlı bir şekilde anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu çalışmanın bulguları, din sosyolojisinin geleneksel temalardan uzaklaşıp post-modern çağın getirdiği mikro meseleler üzerine yöneldiğini göstermektedir. Sonuç olarak araştırma, din sosyolojisinin, devam eden zorluklar ve eleştirilere rağmen, yeni araştırma alanlarını keşfetme konusundaki direncini ve uyum yeteneğini vurgulamaktadır. Bununla birlikte geleneksel metodolojilerin hâlâ baskın olduğunu; çağdaş sosyal yapının karmaşık ve akışkan doğasını daha iyi anlamak için yeni araçların ve yöntemlerin çalışmalara dahil edilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Bu çalışma, din sosyolojisi alanında gelecekteki teorik ve uygulamalı araştırmalar için bir temel sunmakta, ilgili alanlarda araştırmacılar, öğrenciler ve akademisyenler için değerli bilgiler sağlamaktadır. Din sosyolojisindeki son eğilimleri ve temaları analiz etmeye yönelik kapsamlı yaklaşım, alanın dinamik ve gelişen doğasını vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Din Sosyolojisi, Çağdaş Din Sosyolojisi, Dijital Din, Yaşanan Din, Etnisite ve Göç, Dini Aidyetsizlik

Atıf Bilgisi

Ülker, Osman. "Din Sosyolojisinde Güncel Yaklaşımlar: Son On Yılda Avrupa ve Amerika'da Din Sosyolojisi Alanında Yapılan Çalışmaların Analizi". *Rize İlahiyat Dergisi* 28 (Nisan 2025), 279-294.

<https://doi.org/10.32950/rid.1501802>

Yayın Bilgileri

Türü	Araştırma Makalesi	Değerlendirme: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Süreç Bilgileri	Geliş Tarihi: 15.06.2024	Kabul Tarihi: 02.01.2024
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.	Yayın Tarihi: 20.04.2025
Etik Kurul İzni	Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.	
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate	Etik Bildirim: ilahiyyatdergi@erdogan.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.	
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.	
Telif Hakları & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.	

Dizinlenme Bilgisi

Contemporary Approaches in the Sociology of Religion: An Analysis of Sociological Studies on Religion Conducted in Europe and America in the Last Decade

Osman ÜLKER | <https://orcid.org/0000-0001-6938-1057>

Asst. Prof. | Author | osmanulker@kilis.edu.tr

Kilis 7 Aralık University | <https://ror.org/048b6qs33>

Sociology of Religion | Kilis, Türkiye

Abstract

This study aims to identify significant developments in the sociology of religion over the past decade, focusing on the predominant topics and preferred methodologies. The rapid changes brought about by globalization, advancements in communication tools, shifts in information reception, and the rise of artificial intelligence significantly impact the relationship between society and religion. These changes pose challenges in tracking their societal impacts. In this study, using the AI-based Scite citation database, studies produced in English in the field of sociology of religion in Europe and North America over the past decade have been listed, and previously unaddressed but frequently recurring topics have been coded. As a result, four main categories emerged: digital religion, lived religion, ethnicity and migration, and nonreligion. Each topic was examined through purposively selected articles, aiming to provide substantial contributions to theoretical frameworks and applied research for emerging scholars in the sociology of religion. By categorizing the studies into these themes, the research aimed to highlight the evolving nature of the sociology of religion in response to contemporary societal changes. The four themes explore different religious experiences and identity aspects in contemporary society. "Digital Religion" examines the interaction between religious individuals and digital media, highlighting the shift to online religious services during the COVID-19 pandemic and the resulting opportunities and challenges for traditional religious practices. This theme analyzes how technology fosters new forms of religious expression and community building while questioning religious authority and authenticity. "Lived religion" focuses on personal and communal aspects of religious life, emphasizing how individuals integrate religious beliefs into daily routines and the fluidity of religious identity outside institutional settings. The theme of "ethnicity and migration" investigates the intersections of race, religion, and white privilege, exploring how religious identity is shaped by racial dynamics and the systemic challenges faced by marginalized groups within religious communities. Finally, "nonreligion" delves into the rise of secularism, examining the reasons behind religious disaffiliation and its societal implications, including the construction and maintenance of secular identities and the responses of religious institutions and public policy to growing secularism. Together, these themes provide a comprehensive understanding of the evolving landscape of religion and spirituality in the modern world. The findings from this study indicate a shift in the sociology of religion towards micro-issues imposed by the post-modern era, moving away from traditional themes like secularization, religious identity, and pluralism. The research underscores the sociology of religion's resilience and adaptability in exploring new areas of research despite ongoing challenges and criticisms. While traditional methodologies continue to dominate, there is a recognized need for incorporating new tools, such as AI, to better understand the complex and fluid nature of contemporary social structures. This study provides a foundation for future theoretical and applied research in the sociology of religion, offering valuable insights for researchers, students, and academics in related fields. The comprehensive approach to analyzing recent trends and themes in the sociology of religion highlights the dynamic and evolving nature of the field.

Keywords

Sociology of Religion, Contemporary Sociology of Religion, Digital Religion, Lived Religion, Ethnicity and Migration, Gender, Nonreligion

Citation

Ülker, Osman. "Contemporary Approaches in the Sociology of Religion: An Analysis of Sociological Studies on Religion Conducted in Europe and America in the Last Decade". *Rize Theology Journal* 28 (April 2025), 279-294.

<https://doi.org/10.32950/rid.1501802>

Publication Information

Type	Research Article	Peer-Review: Double anonymized - Two External
Process Information	Date of Submission: 15.06.2024	Date of Acceptance: 02.01.2025 Date of Publication: 20.04.2025
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.	
Ethics Committee Approval	Ethics committee approval is not required for this study.	
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate	Complaints: ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.	
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.	
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.	

Abstracting and Indexes

Giriş

Aydınlanma, Sanayi İnkılabının düşünme ve üretim tarzına yaptığı köklü etkiler, büyük toplumsal değişimlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu toplumsal değişimleri anlamaya yönelik bir hareket olarak ortaya çıkan sosyoloji, kurucu babalar olarak bilinen Comte, Marx, Durkheim, Weber'den itibaren bu değişimlerin din ve toplum arasındaki ilişkiyi nasıl etkilediği üzerine çalışmaların üretildiği bir alan olmuştur. Klasik sosyolojik kuramların üretildiği bu ilk dönemde din ve toplumsal yapı arasındaki ilişkinin ne olduğu, birbirini nasıl etkilediği ve bu ilişkinin nereye doğru evrilmekte olduğu temel mesele olmuştur. Comte'un sivil dininde, Marx'ın üst sınıfların dini bir afyon olarak kullandığını iddia ettiği yaklaşımında, Durkheim'in İntihar'ında ve Weber'in Protestan Ahlakı ile kapitalizmin ortaya çıkışını ilişkilendirdiği çalışmalarında din ve toplum arasındaki ilişki ilk defa bilimselleşmekte olan bir disiplinin içinde incelenmiştir. Sonraki yıllarda, Joachim Wach gibi isimler istisna edildiğinde, Batıda din sosyolojisi alanında bir süre sessizlik yaşandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Fakat ikinci dünya savaşından sonra özellikle dil çalışmaları, psikoloji ve istatistik alanlarıyla etkileşimin oluşması ile birlikte çağdaş sosyolojik kuramlar üretilmeye başlanmıştır. Yapısalcılık, sembolik etkileşimcilik, fenomenoloji, etnometodoloji, rasyonel seçim, yapısal inşaacılık ve post yapısalcılık gibi çeşitli kuramsal yaklaşımlar sosyolojide alanı doldururken din sosyolojisi bu yaklaşımların bazılarında etkilenmiş, bazı konularda ise kendi gündemini takip etmeyi tercih etmiştir.

Çağdaş sosyolojik kuramların üretildiği yıllarda din sosyolojisinin gündemi, ana akım sosyolojiden bağımsız olarak, iki konuya odaklanmıştır. Öncelikle din sosyologları modernleşme ile birlikte dinin toplumdaki konumunun ne olacağına dair yapılmış kadim tartışmaları masaya yatırmanın vaktinin geldiğine inanmışlardır. Gerçekten modernleşme ile birlikte din toplumsal etkisini yitirmiş midir yoksa din toplum üzerindeki etkisini devam ettirmekte midir? Sekülerleşme kavramı ekseninde yaşanan bu tartışmalar bir süre din sosyolojisinde önemli meselelerden birini oluşturmuştur.¹ Din sosyolojisinde ilgi çeken diğer bir konu ise, özellikle Amerika'da yeni dini hareketlerin ortaya çıkması olmuştur. Genellikle savaş sonrası dönemin oluşturduğu toplumsal ortamın etkisiyle, geleneksel dini kurumların dışında veya onlara alternatif olarak doğmuş olan bu hareketler, eski dini doktrinlerin dışında veya onlara karşı yeni öğretiler, ritüeller ve uygulamalar sunmuştur.²

Modern sistemlerin sorgulanması, iletişimde teknolojiye bağlı olarak yaşanan devrimsel yenilikler ve sanayi sonrası toplumsal yapının değişmesi 1970'lerin sonunda tarihin sonu, post-modern, geç/yüksek modern gibi isimlerle anılan yeni bir dönemin başlangıcını simgelemiştir. Bu yeni dönem, şeylerin metalaşması, bilginin iktidar kuruculuğu, gözetimin dönüşümü ve hız ile anlaşılma çalışılmaktadır. Yine bu dönemde büyük anlatılar yıkılmış, bilimsel gerçeklik sorgulanır hale gelmiştir. Sosyolojinin temel araştırma konusu toplumsal değişme olduğu için, yeni toplumsal gelişmelerin hem ana akım sosyolojide hem de din sosyolojisinde yeni bakış açılarının gelişmesine yol açacağını beklemek yanlış olmaz. Bu çalışmanın temel hareket noktasını bu varsayım belirlemiştir. Araştırmada iki soruya cevap aranacaktır: 1. Günümüzde yaşanan değişimler din sosyolojisi alanında çalışmaları nasıl etkilemekte ve yönlendirmektedir? 2. Son yıllarda yapılan din sosyolojisi çalışmaları hangi güncel temalar altında toplanabilir?

Bu araştırma din sosyolojisi alanında güncel konuların neler olduğuna dair yapılan ilk çalışma değildir. *Annual Review of the Sociology of Religion* dergisi 2012 yılında çıkan 3. sayısında din sosyolojisinde yeni metotları konu almıştır.³ Derginin bu sayısında nicel çalışmaların nasıl din sosyolojisinde kullanılabileceği, dini ağlarda nasıl veri toplanabileceği, resim ve hatıra gibi verilerin din sosyolojisi alanında nasıl analiz edilebileceği gibi konulara temas eden makalelere yer verilmiştir. Bununla birlikte makaleler incelendiğinde tematik verilerin yeterli olmadığı ve bilindik yöntemler dışında alandaki araştırmaları ileriye taşıyacak metodolojik yeniliklerin sunulmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu alanda yazılan önemli diğer bir çalışma ise, Bryan Turner'ın Türkçeye de çevrilen din sosyolojisi alanında çağdaş kuramların neler olduğunu ele aldığı makalesidir.⁴ Çalışmada Turner, iki noktaya odaklanmaktadır. Biri şehirleşme ile birlikte dini çoğulculuğun ve canlanmanın artmasına yönelik çalışmalar, diğeri ise 2000'li yılların başında tartışmalı bir konu olan radikalleşme meselesidir. Genel olarak, makale, din sosyolojisinin günümüzde hala önemli bir alan olduğunu ve dinin toplumlar üzerindeki etkisinin karmaşık ve çok yönlü olduğunu göstermekle birlikte çalışma son yüz yılı kapsayan genel bir değerlendirme makalesidir. Bu çalışma ise Turner'dan sonra ne tür gelişmeler olduğunu tespit edecek olması bakımından tamamlayıcı bir niteliğe de sahiptir. Din sosyolojisinde yeni konuları keşfeden yakın çalışmalardan bir diğeri ise 2020 yılında İngiliz sosyolog Abby Day'in hazırladığı din sosyolojisine giriş

¹ Grace Davie, *The Sociology of Religion: A Critical Agenda* (SAGE, 2013).

² Bryan R. Wilson - Jamie Cresswell, *New Religious Movements: Challenge and Response* (Psychology Press, 1999).

³ "Annual Review of the Sociology of Religion. Volume 3 (2012): New Methods in the Sociology of Religion", *Annual Review of the Sociology of Religion. Volume 3* (2012) (Brill, 2012).

⁴ Bryan S. Turner, "Din ve çağdaş sosyal teoriler", çev. Osman Ülker, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014), 231-255.

kitabıdır.⁵ Kitap, farklı sosyal yapılar ve temalar üzerinden çağdaş din sosyoloji konularına odaklanmaktadır. Bu çalışmada Day, özellikle cinsiyet, siyaset ve küreselleşme gibi konularda dinin rolünü incelemekte ve bu haliyle çalışma, alanda kendini geliştirmek isteyen öğrencileri hedef alan bir ders kitabı niteliği taşımaktadır.

Bu makalenin amacı, günümüzde yaşanan toplumsal değişimlerin son on yılda din sosyolojisi alanındaki araştırmaları nasıl etkilediğini ve yönlendirdiğini incelemektir. Bu nedenle, çalışma, günümüzdeki toplumsal gelişmelerin din sosyolojisi alanında nasıl yansımalar yarattığını ve bu alanda yeni araştırma temalarının ortaya çıkmasına nasıl katkı sağladığını anlamayı amaçlamaktadır. Çalışmada hangi metodun kullanıldığı detaylı bir şekilde açıklandıktan sonra güncel konular 4 tematik başlık altında incelenecektir. Çalışmanın hedef kitle, din sosyolojisi alanında çalışan araştırmacılar, sosyoloji öğrencileri, din bilimi öğrencileri ve ilgili disiplinlerden akademisyenlerdir. Ayrıca, toplumsal değişimler ve dinin rolü üzerine bilgi edinmek isteyen herkes de bu çalışmadan faydalanabilir.

1. Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi kullanılmıştır. Doküman analizi, basılı ve elektronik materyaller de dahil olmak üzere konuyla ilgili belgelerin içeriğini sistemli bir şekilde incelemek için kullanılan bir nitel araştırma yöntemidir. Bu yöntem dokümanlardaki anlamı ortaya çıkarmak, verileri sistemli hale getirmek, temalarına ayırmak, ilgili konuda anlayış geliştirmek ve ampirik iç görüler oluşturabilmek için verilerin dikkatli bir şekilde incelenmesi ve yorumlanmasını gerektirir.⁶

Din sosyolojisinde güncel konuların neler olduğunu belirleyebilmek için çalışma son on yıl içinde, uluslararası yaygın etkinin daha güçlü olması sebebiyle, Avrupa ve Kuzey Amerika’da İngilizce üretilen kitap ve makaleler ile sınırlandırılmıştır. Verilerin toplanmasında yapay zekâ destekli akıllı atıf veri tabanı Scite kullanılmıştır. Bu programın tercih edilme sebebi öncelikle geleneksel veri tabanı arama sitelerinden farklı olarak gelişmiş ve yapay zekâ destekli bir arama motoruna sahip olmasıdır. Bu sayede anahtar kelimeler girildiğinde aramanın sınırlarına sadık kalarak daha kesin verilere ulaşılabilmektedir. Ayrıca Scite’in sahip olduğu akıllı atıf sistemi ile sadece anahtar kelime kullanılarak arama yapılmamakta, aynı zamanda bu çalışmaların atıflar aracılığı ile nasıl bir ekosistem oluşturduğu tespit edilebilmektedir. Çalışmada *sociology of religion* (din sosyolojisi) anahtar kelimesi kullanılarak metin dili İngilizce olacak şekilde sınırlandırılarak son on yıl içinde yapılan aramada, 1.990 makaleye ulaşılmıştır. Arama aynı sınırlılıkları ve anahtar kelimeleri kullanarak farklı tarihlerde üç kere daha gerçekleştirilmiş ve aynı rakama ulaşılmıştır. Makale kapsamında son on yılda alanda yazılan bütün makaleleri incelemek mümkün olmadığından, iki aşamalı sınırlandırmaya gidilmiştir. Birincisi, arama için kullanılan anahtar kelime tırnak içinde yazılarak “din” ve “sosyoloji” kelimelerinin ayrı ayrı geçtiği makaleler değil, sadece “din sosyolojisi” kelimesinin geçtiği makaleler listelenmiştir. İkinci olarak, arama “din sosyolojisi” kelimesi ile sınırlandırılması sebebiyle çalışma din sosyolojisi alanında son on yılda yapılan bütün çalışmaları değil; bu çalışmalar içinde din sosyolojisi kavramını anahtar kelimelerde ya da metnin içinde kullanan makaleleri taramıştır. Ardından sadece araştırma çalışmaları ile sınırlandırabilmek için kitap tanıtımları, editöre notlar ve kendisine hiç atıf yapılmamış çalışmalar listeden çıkarılmıştır. Böylece araştırmanın verisi, din sosyolojisi alanında 10 yıl içinde yazılan ve atıf alan 483 makaleden oluşmuştur.

Filtreler ile elde edilen 483 din sosyolojisi çalışması, tek tek incelenerek güncel konuların belirli temalar altında toplanıp toplanamayacağına odaklanılmıştır. Kodlama sürecinde “geçmiş araştırmalarda yer almamış yeni konuları tespit etmek” temel motto olarak belirlenmiştir. Bu düşünceden hareketle öncelikle klasik sosyoloji konularını kapsayan, mesela “*Sosyolojik kuramlarda “din” kategorisini tarihselleştirmek: Max Weber ve Emile Durkheim*”⁷ ya da “*Peter L. Berger ve Din Sosyolojisi*”⁸ gibi makaleler çıkarılmıştır. Ardından uzun yıllardır çalışılan dini cemaatler, yeni dini hareketler, kimlik, dini çoğulculuk, sekülerleşme gibi din sosyolojisindeki ana konularına ait çalışmalar kodlamaya dahil edilmemiştir. Geriye kalan çalışmalar temalarına göre tasnif edilmiştir. Neticede son on yılda 4 temanın baskın olarak çalışıldığı tespit edilmiştir. Bunlar: Dijital din, Yaşanan din (lived religion), etnisite ve göç, son olarak ise dini aidiyetsizliktir (no religion). Her bir tema altında hazırlanan çalışmalar müstakil bölümler halinde incelenmiştir.

⁵ Abby Day, *Sociology of Religion: Overview and Analysis of Contemporary Religion* (Oxon: Taylor & Francis Group, 2020).

⁶ Juliet Corbin - Anselm Strauss, *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory* (Los Angeles, Calif: SAGE Publications, Inc, 2007).

⁷ Mitsutoshi Horii, “Historicizing the Category of ‘Religion’ in Sociological Theories: Max Weber and Emile Durkheim”, *Critical Research on Religion* 7/1 (01 Nisan 2019), 24-37.

⁸ Titus Hjelm, “Peter L. Berger and the Sociology of Religion”, *Journal of Classical Sociology* 18/3 (01 Ağustos 2018), 231-248.

2. Bulgular

2.1. Dijital Din

Dijital din, dindar birey ve grupların gelişen teknolojiler ve özellikle dijital medya ile nasıl bir etkileşim içinde olduklarını anlamak ve tanımlamak için kullanılan genel bir kavramdır. İnternet toplum içinde yaygınlaşmaya başlamasından itibaren sadece dini düşünce ve anlayışın bir aktarım aracı olarak görülmemiştir. Bu ilişkinin başından itibaren dini ibadet ve ritüelleri çevrim içi ortama taşımaya yönelik bir çabanın olması sebebiyle, din ve dijital iletişim araçları arasında çok yönlü bir ilişki ortaya çıkmıştır. Dijital din çalışmaları ise bu ilişkinin hem dijital alanda hem de dinin sunum şekli üzerinde hem de toplum üzerinde ne tür etkiler ürettiğini anlamak, analiz etmek, kavramsallaştırmak ve teorileştirmek amacıyla son 30 yıl içinde ortaya çıkmış bir araştırma alanıdır.⁹ Dijital din alanında en önde gelen isimlerden birisi Heidi Campbell'dir. Campbell, dini toplulukların dijital medyayla nasıl etkileşime geçtiğini kapsamlı bir şekilde araştırmıştır. *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds* (2013), *When Religion Meets New Media* (2010), *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds* (2nd edition 2021) gibi alanda önemli çalışmaları ortaya koymuş ve dijital platformların dini pratikleri nasıl dönüştürdüğünü incelemiştir. Campbell'ın çalışmaları, din ve teknoloji arasındaki kesişimi anlamak için temel bir çerçeve sunarak, çeşitli inançlar ve kültürler arasındaki dijital dini deneyimi analiz etmeye olanak tanır.

Dijital din kavramının gelişimi, 2000'lerde internetin yükselişiyle başlamış ve bu dönemde internete yönelik bakış açısı epistemik ve şüpheci bir tutumdan daha kabul edici bir hâle gelmiştir. Bu süreçte, "cyber-din" teriminden "sanal din" terimine geçiş yapılmıştır. 2010'lara gelindiğinde, dinin çevrimiçi ortamlarda varlığı artık bir yenilik değil, neredeyse zorunluluk haline gelmiştir. İnternet platformları ve dijital teknolojiler aracılığıyla gerçekleşen dini pratiklerin incelenmesi ise "Dijital Din Çalışmaları" olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Bu evreler, dijital din kavramının giderek olgunlaşıp yaygınlaştığı ve araştırmaların bu alanda daha da derinleştiği bir sürecin izlerini taşımaktadır.¹⁰ Günümüzde dijital din çalışmaları artık sağlam bir zemine oturmuş; din sosyolojisi, din felsefesi, din eğitimi gibi ilahiyatla ilintili çeşitli disiplinlerin yanı sıra, internet çalışmaları (internet studies), iletişim ve dil, teknoloji felsefesi gibi yeni alanları da kapsayan disiplinler arası bir boyuta ulaşmıştır.

2.1.1. Online Dini Hizmetler

Çalışma kapsamında incelenen meta data içinde dijital din alanında yapılan çalışmalara bakıldığında son yıllarda iki konunun özellikle ön plana çıktığını görmek mümkündür. Bunlardan birincisi online dini etkinliklerin toplum tarafından ne kadar kabul gördüğü ve nasıl algılandığı ile ilgilidir. Mesela Upenieks vd. (2023), COVID-19 Pandemisi sırasında sanal dini ibadete katılımın ruhsal ve fiziksel sağlıkla bir etkisinin olup olmadığını inceledikleri çalışma buna örnek gösterilebilir. Ulusal düzeyde olasılık örneklemi ile Amerika Birleşik Devletleri'nin tamamını kapsayan anket verileri kullanılarak yapılan analizlerin sonucunda, sanal dini katılım ile sağlık arasında bir ilişkiyi belirleyememişlerdir.¹¹ Buna karşıt olarak, dini hizmetlere yüz yüze katılım ile psikolojik sıkıntıların azalması ve kişilerin daha sağlıklı olması arasında önemli bir ilişkinin olduğunu tespit etmişlerdir. Bu tespitler, COVID-19 Pandemisi döneminde Amerika'da yapılan sanal dini ayinlere katılımın insan psikolojisi ve sağlığı üzerinde ihmal edilebilir bir etki ürettiği; öte yandan yüz yüze katılımın pandemi döneminde bile insanlar üzerinde olumlu katkılar sunduğunu ortaya koymuştur.

Benzer bir çalışmada Dein ve Watts Cambridge merkezli bir kilisenin gerçekleştirdiği online ayinlere katılım gösteren kişiler ile yarı yapılandırılmış mülakatlar yaparak online ve gerçek hayattaki dini ritüellerin nasıl bir etkiye sahip olduğunu öğrenmeye çalışmışlardır.¹² Yaşlı oldukları ya da çeşitli sebeplerle dini ayinlere gerçek ortamda katılamayan bu kişiler ayinlerle ilgili olarak hiç olmamasından daha iyi olduğunu belirtmişlerdir. Bununla birlikte online dini hizmetlerin katılım, aidiyet ve ortaya çıkan dini deneyim açısından önemli kısıtlamaları olduğu ortaya çıkmıştır. Özellikle ekmek şarap ayini gibi fiziki ortama ihtiyaç duyan ritüellerin ayin esnasında gerçekleşemiyor olması, online ayinlerde ruhsal birlikteliğin oluşmasını engellediği genel kanaat olarak oluşmuştur.

Bununla birlikte online dini hizmetlerin özellikle yaşlılarda olumlu etkilerinin olduğu da görülmüştür. Okun ve Nimrod yaşlı Yahudilerin online dini hizmetlerden nasıl yararlandığı üzerine yaptıkları çalışmada, artık sinagoga gidemeyen bu insanların

⁹ Heidi A. Campbell - Wendi Bellar, *Digital Religion: The Basics* (London New York: Routledge, 2022).

¹⁰ Campbell - Bellar, *Digital Religion*, 3.

¹¹ Laura Upenieks vd., "'Electronic Church' 2.0: Are Virtual and In-Person Attendance Associated with Mental and Physical Health During the COVID-19 Pandemic?", *Sociology of Religion* 84/3 (01 Eylül 2023), 292-323.

¹² Simon Dein - Fraser Watts, "Religious Worship Online: A Qualitative Study of Two Sunday Virtual Services", *Archive for the Psychology of Religion* 45/2 (01 Temmuz 2023), 191-209.

online hizmetlerden yararlanarak dini cemaatle ilişkilerini sürdürdüklerini tespit etmişlerdir.¹³ Yine Dozan ve Hadi'nin Endonezya'da davet ve irşat siteleri üzerine yaptıkları araştırmalar benzer sonuçlar ortaya çıkarmıştır.¹⁴ İşin aslı her ne kadar insanlar online dini hizmetlerin, fiziki ortamda gerçekleşen dini hizmetlerin yerini tutamayacağını ifade etseler de temel dini bilgilere ulaşmaktan binlerce yıllık dini ibadetlerin gerçekleştirilmesine kadar online dini hizmetler çok çeşitlenmiştir ve insanların internet ile ilişkileri yoğunlaştıkça sanal alanda dini hizmetlere katılım da artmaktadır. Nitekim Pew Research'ün 2023 yılında online dini hizmetlerle ilgili hazırladığı rapor bu görüşü doğrular niteliktedir. Rapora göre ABD'de yaşayan yetişkinlerin %30'u dini konularla ilgili bilgi aramak için internete girmekte, %21'i Kutsal Kitap veya diğer dini metinleri okumalarına yardımcı olmak için uygulamaları veya web sitelerini kullanmakta, %15'i dini odaklı podcast'leri dinlemekte ve %14'ü dua etmelerine yardımcı olmak veya hatırlatmak için uygulamaları veya web sitelerini kullanmaktadır. Bununla birlikte online dini hizmetleri kullanan kişilerin çoğunluğu manevi atmosfere giremediklerinden şikâyet etmektedirler. Fiziki olarak ibadete katılanların %65'i manevi bir bağ kurabildiklerini belirtirken, online servislere katılanların sadece %28'i bu bağ kurabildiklerini ifade etmektedir.¹⁵ Online dini hizmetlere yönelik çalışmaların Covid-19 döneminde belirgin bir şekilde yoğunlaştığını görmek mümkündür. Bununla birlikte bu konuda yapılan çalışmalar incelendiğinde din sosyolojisinden ziyade din psikolojisi alanında daha fazla çalışmanın üretildiği görülmüştür. Çalışmalar, çoğunlukla bireylerin pandemi döneminden nasıl etkilendiğini ve dini başa çıkma yöntemlerini incelemektedir.¹⁶

2.1.2. Din, Yapay Zekâ ve Robotik Teknoloji

Teknolojik gelişmelerin takip ettiği yol doğal olarak toplumla din arasındaki ilişkiyi etkilemekte, onu yeniden düzenlemekte, dinin ve teknolojinin nasıl anlaşılması gerektiğini belirlemektedir. Günümüzde teknolojik yatırımların insansı robotların üretilmesi ve yapay zekâ alanlarına odaklandığını görmek mümkündür. Bu iki alanın da özellikle dinin toplumdaki konumu üzerine yeni tartışmalar çıkardığını söylemek yanlış olmaz. Dijital din alanında yapılan son yıllardaki çalışmaları incelendiğinde, robotik teknoloji ile kimlik, cemaat, otorite ve etik konularında çalışmaların artmaya başladığı görülmüştür. Mesela Puzio, *AI and Society* dergisinde yayınlanan makalesinde robot ve din arasındaki ilişkide şu temel sorgulamayı yapmaktadır: Robotlar dini işlevlere sahip olabilir mi? Olmalı mı?¹⁷ Yine Campbell ve Cheon'un editörlüğünü yaptığı *The Oxford Handbook of Digital Religion* isimli kitapta bu konuyu etik açıdan ele alan müstakil bir bölüm yayınlanmıştır.¹⁸ Balle ve Ess'in birlikte hazırladığı bu çalışmada yazarlar özellikle Budizm ve Hristiyanlıkta kullanılan robotları ele alarak gelecekte robotların dini hizmetlerde ne tür bir konumunun olacağını tartışmıştır.

Dini hizmetlerde robot kullanımı Budizm içinde ayrı bir öneme sahiptir. Zira son yıllarda hümanist Budizm'de ruhani robotlar denilen bir akım ortaya çıkmıştır. Bu sebeple ruhani robotların iletişim biçimleri ve sınırlılıkları, bunların dini otoriteyi nasıl dönüştürdüğü ve sergilediği performansın insanlar üzerindeki etkileri akademik araştırmaların konusu olmaktadır. Mesela sevimli bir anime karakteri gibi üretilmiş olan Budist robot, bu dinin öğretilerini yaymak için bir tapınakta hizmet vermektedir.¹⁹ Yung Ke bahsi geçen robot üzerine yaptığı çalışmada özellikle geleneksel öğretiler ile bu yeni teknolojilerin manastırlara girmesi arasında nasıl bir gerilimin olduğunu anlamaya odaklanmıştır. Yaptığı mülakatlar sonucunda tapınağa gelen insanlar arasında bu maskot robotun iyi karşılandığı ve Budizm'in yayılmasına katkı sunabileceğini tespit etmiştir.²⁰ Benzer bir şekilde Rambelli de robot keşişlerin kullanımını incelemektedir.²¹ Yine İran'da namaz kılmayı öğretmek için bir mühendis tarafından geliştirilen

¹³ Sarit Okun - Galit Nimrod, "Online Religious Counseling for Older Adults", *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace* 14/4 (2020).

¹⁴ Wely Dozan - Hopizal Hadi, "Religious Community Movement Online: Tracking History And Transformation Of Islamic Dakwah in Indonesia", *International Journal of Transdisciplinary Knowledge* 1/2 (31 Aralık 2020), 19-28.

¹⁵ Michelle Faverio vd., *Online Religious Services Appeal to Many Americans, but Going in Person Remains More Popular* (Pew Research, 02 Mayıs 2023).

¹⁶ Devine-Wright, Patrick, et al., "Re-Placed: Reconsidering Relationships with Place and Lessons from a Pandemic," *Journal of Environmental Psychology* 72 (2020), 101514; Jacobi, Clara, Andronicou, Mihail, and Vaidyanathan, Brandon, "Looking Beyond the Covid-19 Pandemic: Congregants' Expectations of Future Online Religious Service Attendance," *Religions* 13/6 (2022), 559; Jacobi, Clara, Cowden, Robert, and Vaidyanathan, Brandon, "Associations of Changes in Religiosity with Flourishing During the Covid-19 Pandemic: A Study of Faith Communities in the United States," *Frontiers in Psychology* 13 (2022); Agyekum, Bernard, et al., "Streaming Religious Services During a Public Health Crisis: How Digital Religion Shapes Population Well-Being and Intergenerational Learning," *Mental Health, Religion & Culture* 26/9 (2023), 850-872.

¹⁷ Anna Puzio, "Robot, Let Us Pray! Can and Should Robots Have Religious Functions? An Ethical Exploration of Religious Robots", *AI & SOCIETY*, (11 Aralık 2023).

¹⁸ Simon Balle - Charles Ess, "Robots, Ethics, and Digital Religion: Initial Considerations", *The Oxford Handbook of Digital Religion*, ed. Heidi A. Campbell - Pauline Hope Cheong (Oxford University Press).

¹⁹ Harriet Sherwood, "Robot Monk to Spread Buddhist Wisdom to the Digital Generation", *The Guardian* (26 Nisan 2016), blm. World news. <https://www.theguardian.com/world/2016/apr/26/robot-monk-to-spread-buddhist-wisdom-to-the-digital-generation>.

²⁰ Yun Ke, "Finding Robot Monk Xian'er Understanding Buddhism in Longquan Animation", *Journal of Visual and Media Anthropology* 2/1 (2016), 7-24.

²¹ Fabio Rambelli, "Dharma devices, non-hermeneutical libraries, and robot-monks: Prayer machines in Japanese Buddhism", *Journal of Asian Humanities at Kyushu University* 3 (2018), 57-75.

“Müslüman robot” medyanın ilgisini çektiği gibi²² akademik araştırmalara da konu olmuştur. McBride insanımsı teoloji (Humanoid theology) kavramının altına şu iki soruyu cevaplamaya çalışmıştır: Eğer robotlar insan isteklerini ve korkularını taklit ederse, dinî topluluklar doktrinlerini, ritüellerini ve kurumlarını bu yeni “insanımsılara” uyumlu hale getirebilir mi? Kısacası, din, insanımsılar için ruhsuz teolojiler üretebilir mi?²³ Bu sorgulama her bir çalışmada derinleşerek ilerlemektedir. Cheong ve Chen tek tek örneklerden hareket etmek yerine farklı dinlerde, dini hizmetleri sunmak için kullanılan robotları ele alarak genel bir teolojik değerlendirme yapmaktadırlar. Çalışmalarında yapay zekânın gelişmesi ile birlikte gelecek yıllarda daha fazla insansı robotun din hizmetlerinde yer alabileceği ve bunun dini kimlik, aidiyet ve dini otorite gibi alanlarda yeni sorgulamaları üreteceğini ifade etmektedirler.²⁴

Görünen o ki Budizm gibi spiritüalist dinlerde robot kullanımı daha hızlı gelişmektedir. Gün geçtikte gelişen teknoloji dini alana sirayet etmekte ya da dini otoriteler taraftan bilinçli olarak din alanına dahil edilmektedirler. Bu kaçınılmaz gibi görünen ilişki yukarıda da göstermeye çalıştığımız gibi bir süredir akademik çalışmalara da konu olmaktadır. Robot ve din ilişkisinde insanların tutumu, dini kurumların tutumu ve yeni otorite ilişkileri çalışılmayı bekleyen ana başlıkları oluşturmaktadır.²⁵

2.2. Yaşanan Din (Lived Religion)

Din ile ilgili çalışmalar yaparken, insanların homojen bir şekilde resmi anlatılardaki dini aktarıldığı gibi anladıkları ve aynı şekilde yaşadıkları varsayımından hareket edebiliriz. Bireylerin aidiyet ve bağlılıklarına yönelik yaklaşım, insanların dini aynı şekilde anlayıp uyguladıklarına dair sahip olduğumuz ön kabulden gelmektedir. Özellikle Batıda ana akım din olan Hristiyanlığın zayıflaması ama dinin farklı formlarda yaşamaya devam ediyor olması, din sosyolojisi alanında çalışanları dinin gündelik temsillerini araştırmaya itmiştir. Bu doğrultuda son yıllarda Türkçeye “yaşanan din” olarak çevirebileceğimiz “lived religion” alanında çalışmalarda önemli bir artışın olduğu görülmektedir. Kavramın ilk ortaya çıkışı David Hall’un 1990 yılında Harvard’da verdiği konferansların, yaşanan din başlığı altında editöryal bir kitaba dönüşmesi ile gerçekleşmiştir.²⁶

Yaşanan din, insanların dinlerini günlük hayatlarında resmî kurumların ve inançların ötesinde nasıl deneyimlediklerine ve uyguladıklarına odaklanır. Giyim ve beslenme gibi maddi ve bedensel pratikleri içerdiği gibi toplu faaliyetler, şarkı söyleme veya dans etme gibi ritüelleri de kapsar. Geleneksel çalışmaların aksine, yaşanmış din resmi teolojiye veya dini üyeliğe öncelik vermez; bunun yerine, kutsal olanın günlük yaşama nasıl entegre edildiğini inceler. Nancy T. Ammerman’ın belirttiği gibi, din sosyologları, ister tanınmış dini mekanlarda, ister daha kişisel ve gayri resmi bağlamlarda, insanların kutsal bir varlığa işaret ettiği her yerde dini aramalıdır.²⁷ Yaşanan din kavramı tanımlanırken dikkati çeken husus hareket noktasının bir ayırma eylemine dayanmasıdır. Yukarıda örneklerini verdiğimiz çalışmalarda ve başka örneklerde²⁸ çalışmanın kapsamı gereği yaşanan dinin tanımı “ne olmadığından” hareketle yapılmaktadır. Fakat incelediğimiz bazı erken dönem çalışmalarda bu ayırmanın yeterince net yapılamadığını görmek mümkündür. Mesela bu kavramı alana yerleştiren Hall, kitabının girişinde “pratik” ya da “eylemin” yaşanan dinin merkezinde yer aldığını ifade eder. Bununla birlikte dini pratikler her türlü dini eylemin merkezinde yer almaktadır. Bu anlamda yaşanan dini anlamak için tek başına eylem yeterli değildir. Bunun için öncelikle kurumsal dini yapıların bünyesinde üretilen pratiklerden ziyade tek tek bireylerin dinsel eylem olarak gördükleri şeyi bedenleştirmelerinden (embodiment) bahsetmek daha doğru olacaktır. Nitekim sonraki dönemlerde yapılan çalışmalarda pratikten ziyade bu pratiklerin gündelik hayatta bireyler tarafından nasıl somutlaştırıldığına odaklanıldığı tespit edilmiştir.²⁹ Alanda yapılan çalışmalara geçmeden önce hatırlatmak gerekir ki yaşanan din kavramı bir anda ortaya çıkmamıştır. Konuya benzer yaklaşımlar ve yakın anlamlı kavramlar din sosyolojisi alanında bir süredir kullanılmaktadır. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için yaşanan dine benzer diğer kavramlara ve bu kavramları kullanan çalışmalara temas etmek faydalı olacaktır:

²² Heather Saul, “Iranian School Teacher Builds Robot to Teach Children Prayers | The Independent”, *The Independent* (26 Şubat 2014), blm. Tech.

²³ James McBride, “Robotic Bodies and the Kairos of Humanoid Theologies”, *Sophia* 58/4 (2019), 663-676.

²⁴ Pauline Cheong - Yashu Chen, “Religious Human-Machine Communication: Practices, Power, and Prospects”, *The SAGE Handbook of Human-Machine Communication*, ed. Andrea L. Guzman vd. (London: Sage Publications, 2023), 555-561.

²⁵ Habib Ahmed - Hung La, “Evaluating the Co-dependence and Co-existence between Religion and Robots: Past, Present and Insights on the Future”, *International Journal of Social Robotics* 13/1 (01 Nisan 2021), 1-17; Diana Löffler vd., “Blessing Robot BlessU2: A Discursive Design Study to Understand the Implications of Social Robots in Religious Contexts”, *International Journal of Social Robotics* 13 (01 Temmuz 2021).

²⁶ David D. Hall, *Lived Religion in America: Toward a History of Practice* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1997). David D. Hall, *Lived Religion in America: Toward a History of Practice* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1997).

²⁷ Ammerman, “Lived Religion as an Emerging Field”. Nancy T. Ammerman, “Finding Religion in Everyday Life”, *Sociology of Religion* 75/2 (01 Haziran 2014), 190-191.

²⁸ Kim Knibbe - Helena Kupari, “Theorizing lived religion: introduction”, *Journal of Contemporary Religion* 35/2 (03 Mayıs 2020), 157-176; Orit Avishai vd., “A Gender Lens on Religion”, *Gender & Society* 29/1 (01 Şubat 2015), 5-25.

²⁹ Ammerman, “Lived Religion as an Emerging Field”.

Halk dini (folk religion): Bu kavramın gündelik dini yaşantı ile resmi dini yaşantı arasındaki farkı göstermek için ilk kullanılan kavram olması mümkündür. Mircea Eliade, Rudolf Otto, Peter Berger gibi önemli yabancı isimlerin yanı sıra Şerif Mardin'in volk İslam ile ifade ettiği şey bu bağlamda ele alınabilir.³⁰

Mahalli din (vernacular religion): Antropolog ve yerel inançlar üzerine çalışan Leonard Norman Primiano, 'resmî' ve "resmî olmayan", "yüksek" ve "düşük" gibi düalist din tanımlarını sorgulamak amacıyla mahalli din kavramını ortaya atmıştır. Mahalli din, "insanların dini nasıl yaşadıkları: onu nasıl karşılaştıkları, anladıkları, yorumladıkları ve uyguladıkları" şeklinde tanımlanabilir.³¹ Ancak, onun bakış açısı, sosyologların genel olarak yaşanan din kavramına bakışından farklıdır. Primiano, kurumsal ve örgütlü din içinde bile sürekli olarak mahalli doğayı vurgular. Yani genel bir ayırımdan ziyade yerelde dinin nasıl yaşadığına odaklanmaktadır.

Popüler din (popular religion): Türkçe de popüler anlamı kültürle daha iç içe ve zaman zaman olumsuz anlamda kullanılmaktadır. Fakat birçok akademisyen popüler din kavramını yukarıdaki benzer kavramlar gibi bir karşıtlığı ima edecek şekilde kullanmaktadır: elitler tarafından oluşturulan dine karşı sıradan insanların dini, resmi kilise onaylı dine karşı gayri resmi din veya "standart" dine karşı "mahalli" din.³²

Kavramsallaştırmalar farklı olsa da bu çalışmaları yaşanan din yaklaşımı altında toplamak mümkündür. Çünkü yaşanan din, kuramsal olarak oluşturulmuş dini fikirler veya inançlardan ziyade daha çok halkın ve bireylerin bunlardan ne anladığına ve nasıl uyguladığına dayanır. Bu açıdan kanaatimce halkın yaşadığı dini tecrübe tutarlı olmak zorunda değildir; fakat incelenebilir olması için mutlaka pratik bir tutarlılık şarttır. Bu perspektif kullanılarak günümüzde birçok çalışma üretilmektedir. Örneğin, Kupari (2020), Finlandiya'daki yaşlı Ortodoks Hristiyan kadınlar bağlamında kavramı ele alır ve onların dini deneyimlerini anlamak için Bourdieu'nun sosyal ve pratik teorilerini kullanmıştır. Kupari çalışması için verileri 1920 ile 1955 yılları arasında doğmuş 24 Finlandiyalı kadın ile gerçekleştirdiği derinlemesine mülakatlar ile toplamıştır. Araştırmada katılımcıların günlük dini uygulamaları, özellikle ev ve aile ortamındaki somut, küçük ölçekli dini adetleri ve din hakkında düşünme ve konuşma biçimlerini mercek altına almıştır. Benzer şekilde, Pandey ve Gupta (2019)³³, Vrindavan Hindistan'daki Hindu dul kadınların yaşamlarındaki dinin rolünü incelemişlerdir. Araştırmada dul kadınlar için din bir taraftan onları marjinalleştirici bir rol üstlenmiş diğer taraftan ise Hint toplumunda dul kalmanın getirdiği problemlerle başa çıkma mekanizmaları sunduğu tespit edilmiştir. Bir başka çalışmada Massoud ve Moore ABD'nin Kaliforniya eyaletinde yaşayan Müslümanlar arasında İslam hukuku kavramının nasıl anlaşıldığı ve deneyimlendiğini ele almışlardır. Bu iki araştırmacı yaptıkları saha çalışması ve görüşmeler aracılığıyla, şeriat kavramının üç aşamalı bir yolculuğunu ortaya çıkarmıştır: Öncelikle toplumda şeriat kavramına yönelik algının negatif söylemlerle nasıl oluşturulduğuna bakmışlardır. Ardından İslam hukukunun ne olduğuna dair alınan eğitimle bu kavrama bakışın nasıl değiştiğini ve son olarak bu kavramla ilgili algının toplumsal eylemleri nasıl etkilediğini anlamaya çalışmışlardır. Makale, dini kimliğin hukuki anlayışı şekillendirdiğini vurgulayarak insan haklarını ve sosyal adaleti yorumlamada ABD'de şeriat algısının rolünü ön plana çıkarmaktadır.³⁴

Bilişim ve iletişim teknolojilerinin hâkim olduğu yaşadığımız bu dönemde bütün otorite biçimlerinin sorgulanmasından dini otoriteler de etkilenmektedir. Sekülerleşmenin daha yaygın olduğu Batı toplumlarında ana akım dini anlayıştan farklılaşan dinsel yaşam biçimini araştırma için geliştirilen yaşanan din kuramı, çoğulcu ya da Bauman'ın ifadesi ile akışkan dini anlayışları ortaya çıkarabilmektedir. Dini otoritelerden bağımsız olarak bilgiye kolayca ulaşabilen bireyler, bu akışkanlık içinde kendi tercihleri, anlayış biçimleri ve yorumlarından hareketle dini bireysel olarak deneyimleyebilmektedirler. Yaşanan din, bireyselleşmenin arttığı ve dini otorite biçimlerinin eski önemini kaybettiği günümüzde dinin toplumsal uzamda hangi şekilleri alabildiği ve nereye doğru evrilmekte olduğunu anlamak açısından din sosyologlarına önemli bir perspektif sunmaktadır. Bununla birlikte yaşanan din alanında yapılan çalışmaların dağınık bir görüntü çizdiğini söylemek yanlış olmaz. Bununla birlikte alanda kavramın ne ifade ettiği ile ilgili tartışmalar bulunmaktadır. Bu açıdan öncelikle yaşanan din kavramının netleştirilmesi, teorik bir çerçeveye oturtulması ve yöntem açısından net hale getirilmesi gerekmektedir.

2.3. Etnisite, Azınlıklar ve Göç

Amerika'daki dini çoğulculuk ve yeni dini hareketlerin ortaya çıkmasıyla birlikte din sosyolojisi alanında önemli bir literatür

³⁰ Şerif Mardin, *Din ve ideoloji* (İletişim Yayınları, 1983).

³¹ Leonard Norman Primiano, "Vernacular Religion and the Search for Method in Religious Folklife", *Western Folklore* 54/1 (Ocak 1995), 37-56.

³² Knibbe - Kupari, "Theorizing lived religion", 163.

³³ Jatin Pandey - Manish Gupta, "Religion in the Lives of Hindu Widows: Narratives from Vrindavan, India.", *Psychology of Religion and Spirituality* 11/2 (2019), 91-100.

³⁴ Mark Fathi Massoud - Kathleen M. Moore, "Shari'a Consciousness: Law and Lived Religion among California Muslims", *Law & Social Inquiry* 45/3 (Ağustos 2020), 787-817.

oluşturmuştur. Özellikle sembolik etkileşimcilikten beslenen rasyonel seçim kuramı, dini çoğulculuğu, dinin desekülerleşmesi olarak ele almıştır. Öte yandan bu yaklaşımlar dini çoğulculuğun oluşturabileceği tabakalaşma ile güç ve iktidar açısından nasıl sonuçlar doğurduğunu es geçmektedir. Son yıllarda din sosyolojisi alanında artan ırk, etnisite ve din arasındaki ilişkiye bakan çalışmalar dini çoğulculuğun altında yatan güç ilişkilerine odaklanmaktadır. Böylece din sosyolojisiinde yeni eğilimlerden birisi bu alanda ilerlemektedir. ırk kategorileri sadece araştırma konularına yaklaşım bakımından değil bizzat araştırmaları yapan kişilere yönelik de bir eleştiri olarak üretilebilmektedir. Mesela Abby Day akademik alandaki beyaz üstünlüğünü şöyle eleştirmektedir:

“Kaba bir şekilde ‘Küresel Kuzey’deki beyaz erkekler’ olarak isimlendirebileceğimiz insanlar, hala öğretim, yazım ve araştırmada akademik bilginin üretimi ve yayılmasında hakimiyetlerini sürdürmektedir.”³⁵

Etnisite ve din arasındaki ilişki daha çok azınlığın çoğunluğa etkisi perspektifinden ele alınmıştır. Mesela yeni dini hareketler kapsamında geçmişte ABD’ye göç ile gelen spiritüalist yaklaşımların ABD toplumuna etkisine bakılmıştır. Fakat günümüzde mesele dini çoğulculuk, çok kültürlülük gibi yapısalcı bir bakış açısı ile ele alınmayıp, ırk ve etnisite kategorik bir farklılık olarak görülmektedir. Bu özellikle ABD’de ırkçılık ve beyaz Amerikalılık tartışmalarının etkisi ile beyaz üstünlüğünün sorgulandığı yeni araştırmaları tetiklemektedir. Bu durum son yıllarda şu iki sorudan hareket eden araştırmaları arttırmıştır: “ırk kategorilerinin dini hayatı etkileme biçimi nedir? Din ve devlet ilişkilerinde beyaz Amerikalılık ne tür bir rol oynamaktadır?

ırk/etnisite ve din üzerine yapılan akademik araştırmalarda önemli ölçüde artış olduğu makale taraması yapılırken belirgin olarak fark edilmiştir. Emerson vd. yaptığı araştırmada konuyla ilgili akademik çalışmaların on yıllık periyotlarda 20-30 makale seviyesinden, bir yılda 20-30 makale seviyesine çıktığını tespit etmiştir.³⁶ Emerson vd. bu değişimin birkaç ana faktörün birleşmesi nedeniyle gerçekleştiğini öne sürmektedir. İlk olarak, yeni göçmenler veya onların çocukları yetişkinliğe erişip doktora derecesi almış ve kendi deneyimlerine veya topluluklarının deneyimlerine dair konuları araştırmaya başlamışlardır. İkincisi, ırk ve din konusunda uzun yıllardır devam eden büyük ayrışmalar sürmüş, birçok alanda ayrımcılık devam ediyor gibi görünmüş ve dini organizasyonlar içinde ırk ve etnisite konularında artan bir huzursuzluk ortaya çıkmıştır. Belki de ilk iki nedenle bağlantılı olarak, bu konularda çeşitli büyük projeler sivil toplum kuruluşları tarafından finanse edilmiş, bu da büyük ölçekli veri toplama ve yoğun teori geliştirme çalışmalarını destekleyerek akademisyenlerin bu konulara uzun süreli odaklanmasını sağlamıştır.³⁷ Emerson vd.’nin çalışmalarının üzerinden 9 yıl geçtikten sonra buna başka maddeler de eklememiz mümkündür. Mesela Amerika’da siyahilere karşı polisin ırkçı tutumunun hız kesmeden devam etmesi ve Trump ile birlikte Evanjelik ve beyaz ırkın üstünlüğü konusunun tekrar canlanması, bu alandaki çalışmaların artmasına yol açan güncel iki unsur olarak dikkat çekmektedir.

Din sosyolojisi ve etnisite alanında özellikle Amerika’da yapılan çalışmalarda beyaz ırkın üstünlüğünün dini açıdan ne ifade ettiği tartışılmakta olan bir konudur. Beyaz üstünlüğü, beyaz bireylerin ırksal olarak hiyerarşik bir toplumda sahip oldukları, bazen farkında olmadan elde ettikleri avantajları ifade eder.³⁸ Bu ayrıcalıklar, beyaz insanlara eğitim, istihdam ve yasal sistemde daha iyi erişim sağlayan tarihi ve sistemik yapılarla iç içedir. Günlük yaşamda bu avantajlar, ırksal etiketlenmeye maruz kalmamak; medyada ve siyasette daha fazla temsil edilmek gibi faydaları içerir. Amerika’da bu üstünlük dini alanda da kendisini göstermektedir. Emerson ve Smith’in (2000) yaptığı bir araştırmada Evanjelik dini hareketinin sahip olduğu geleneksel dini kültür nedeniyle, ırksal konularda daha katı bir tutuma sahip olduğu ve ırki eşitsizlik konusunda siyasi çözümlere direnç gösterdiğini tespit etmiştir. Çalışmada diğer Amerikalılara kıyasla Evanjeliklerin, beyaz ve siyahlar arasında mevcut eşitsizliği daha çok desteklediklerini savunmuşlardır.³⁹ Daha sonra Tranby ve Hartmann (2008) bu çalışmayı genişleterek siyah karşıtlığının Evanjelik Hristiyanlarla sınırlı olmadığını, ırkçılığın dini alanda beyaz çoğunluk kültürünün ve kimliğinin bir parçası olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁴⁰ Bununla birlikte farklı tespitlerde bulunan çalışmalar da vardır. Mesela Gilliland bir çalışmasında 2017 yılında gerçekleşen beyaz üstünlüğünü savunanların yürüyüşü üzerine o bölgedeki Kilislerde verilen vaazları toplayarak, dini yapıların bu etkinliği nasıl anladıkları ve yorumladıklarına bakmıştır. Kilise vaazlarının farklı temaları kullanarak büyük çoğunlukla ırkçılığı reddettikleri ve kendi cemaatlerini ırkçı düşüncelerden arınmaya davet ettikleri tespit edilmiştir.⁴¹ Fakat bu çalışmalar az sayıdadır ve Amerika’da beyaz ırkçılığının dini alanı da etkilediği gerçeğini

³⁵ Day, *Sociology of Religion*, 3.

³⁶ Michael O. Emerson vd., “Studying Race and Religion: A Critical Assessment”, *Sociology of Race and Ethnicity* 1/3 (01 Temmuz 2015), 349-359.

³⁷ Emerson vd., “Studying Race and Religion”, 351.

³⁸ Frances Kendall, *Understanding White Privilege: Creating Pathways to Authentic Relationships Across Race* (Routledge, 2012).46.

³⁹ Michael O. Emerson - Christian Smith, *Divided by Faith: Evangelical Religion and the Problem of Race in America* (Oxford: Oxford University Press, 2000).

⁴⁰ Eric Tranby - Douglas Hartmann, “Critical Whiteness Theories and the Evangelical ‘Race Problem’: Extending Emerson and Smith’s ‘Divided by Faith’”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 47/3 (2008), 341-359.

⁴¹ Claire Chipman Gilliland, “‘Too Much to Hope’: Analyzing Clergy Rhetoric on White Supremacy”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 62/S1 (2023), 68-87.

değiştirmemektedir. Bunun en önemli sebebinin ırkçılık ve siyahilere yönelik ayrımcılığın politik düzlemde devam etmesi ve 11 Eylül saldırılarından sonra İslam'a yönelik genel olumsuz tutumun halen geçerliliğini koruyor olmasıdır. Bir taraftan Trump'ın milliyetçiliği körüklemesi diğer taraftan George Floyd cinayeti ile siyahilere karşı uygulanan ayrımcılığın ülke genelinde protestolara yol açması din, etnisite ve siyaset üçgeninin konunun sıcaklığını korumasına yol açmaktadır. Buna ek olarak pandemi gibi küresel kriz dönemlerinde bu ayrımcılıkların daha da körüklendiği çalışmalar ile ortaya konulmaktadır.⁴²

Mesela Donald Trump'ın 2016 başkanlık seçimlerindeki zaferi, birçok sosyal ve politik faktörle ilişkilendirilmiştir. Bu faktörler arasında Hristiyan milliyetçiliği, Müslümanlara ve göçmenlere karşı duyulan antipati önemli yer tutmaktadır. *Keep America Christian (and White)* başlıklı çalışma, bu üç faktörün 2020 seçimlerinde Trump'a oy verme eğilimine olan etkilerini incelemektedir.⁴³ Önceki araştırmalarla tutarlı olarak, Hristiyan milliyetçiliği ve İslamofobi, Trump'a oy verme isteğinin güçlü ve anlamlı öngörücüleridir. Ancak, çalışmada vurgulandığı üzere, yabancı düşmanlığının (zenofobi) etkisi daha da güçlüdür. Dahası, zenofobi ve İslamofobi, Hristiyan milliyetçiliğinin tetiklenmesine önemli ölçüde aracılık etmektedir. Bu durum, Hristiyan milliyetçiliğinin 2020'de Trump'a oy verme yönelimiyle yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Yine George Floyd'un öldürülmesinden sonra başlayan "black life matter" protestolarından hemen önce ırkçılıkla ilgili dini vaazlar verilmesi gerektiğini beyazların sadece %36'sı gerekli görürken, bu siyahilerde %62'dir. Aynı şekilde beyazlarda bu tip olayları ırktan ziyade suç ile ilintili olarak gördükleri ortaya çıkmıştır.⁴⁴

Dini ayrımcılığı siyahilerle sınırlı tutmak yanlış olur. Yukarıda temas ettiğimiz gibi özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra Müslümanlara yönelik nefret suçlarında ciddi artışların yaşandığı bilinmektedir. Bununla birlikte ırkçılığın tahmin edildiğinden daha katmanlı bir şekilde kendini sunduğu anlaşılmaktadır. Ferguson vd.'nin yaptığı araştırma ırktan bağımsız olarak Müslüman yetişkinlerin dinleri nedeniyle polis baskısına ve şiddetine maruz kalma olasılıklarının önemli ölçüde daha yüksek olduğunu göstermektedir. Fakat buna ırk unsurunu da dahil ettiğimizde rakamlar değişmektedir. Mesela siyah veya Orta Doğu-Arap-Kuzey Afrika (MENA) kökenli Müslüman yetişkinler, Beyaz Müslüman yetişkinlere kıyasla din temelli polis tacizine uğrama olasılığı daha yüksektir. ırktan bağımsız olarak, Siyah veya MENA olarak tanımlanan yetişkinlerin, Beyaz bireylere kıyasla din temelli polis baskısını bildirme olasılığı da daha yüksektir.⁴⁵

Etnisite, azınlıklar ve göç konularına odaklanan din sosyolojisi çalışmaları, dini çoğulculuğun ve beyaz üstünlüğünün sosyo-politik etkilerini daha derinlemesine anlamamıza olanak tanımaktadır. Beyaz üstünlüğünün eğitim, istihdam ve yasal sistemde yarattığı ayrıcalıklar, dini alanda da kendini göstermekte ve Evanjelik mezhep gibi dini grupların ırksal eşitsizlik konusundaki tutumlarını etkilemektedir. Siyahilere yönelik polis şiddeti ve Müslümanlara yönelik nefret suçlarının artması, din, etnisite ve politika arasındaki karmaşık ilişkileri daha belirgin hale getirmiştir.

2.4. Dini Aidiyetsizlik (Nonreligion)

Talal Asad sekülerleşmeyi ele aldığı eserinde din ve din dışı alanla ilgili şu meşhur sözü söylemiştir: "*Dini anlamaya çalışan herhangi bir disiplin, aynı zamanda onun değerini de anlamaya çalışmalıdır*"⁴⁶ Bu söz özellikle Batı'da dinin gündelik hayattan çekildiği iddiası üzerine, dinin içi kadar dışına da bakılması gerektiği düşüncesinin bir parçası olarak söylenmiştir. Nitekim din sosyologları son yıllarda dinin dışındaki alanlara doğru genişleyen çalışmalar üretmişlerdir. Bu sadece dini yaşantıya bir sınır arama çalışması değildir. Nitekim bu tür sınır çalışmaları Grace Davie gibi isimler tarafından geçmiş yıllarda yapılmıştır.⁴⁷ Bu başlıktaki çalışmalar, din sosyologlarının kendi güvenli alanlarından çıkarak sınırın ötesine bakmaları ya da postmodern dönemde artık sınırların ortadan kalktığını gösterme denemeleri olarak anlaşılabilir.

Dini aidiyetsizlik olarak tercüme ettiğimiz "Nonreligion" kavramı, ateizm ve "inançsızlık" ötesine geçerek, sekülerlik ve diğer ilgili olguları kapsayan geniş ve kapsayıcı bir terimdir. Son dönemde yapılan çalışmalar din ve dini aidiyetsizlik arasında belirsiz sınırlar olabileceğini iddia etmektedir. Dini aidiyetsizlik çalışmaları, "yatay aşkınlık" gibi dini veya manevi olmayan ancak derin anlam taşıyan deneyimlere de odaklanarak, insanların anlam sistemlerini ve dünya görüşlerini incelemektedir. Bu kapsamda, "varoluşsal kültürler" veya "dünya görüşleri" gibi kavramlar kullanılarak, insanların yaşamlarındaki anlam arayışları ve

⁴² Stacey M. Floyd-Thomas, *Religion, Race, and COVID-19: Confronting White Supremacy in the Pandemic* (NYU Press, 2022).

⁴³ Joseph O Baker vd., "Keep America Christian (and White): Christian Nationalism, Fear of Ethnoracial Outsiders, and Intention to Vote for Donald Trump in the 2020 Presidential Election", *Sociology of Religion* 81/3 (20 Temmuz 2020), 272-293.

⁴⁴ Besheer Mohamed and Kiana Cox, "Before Protests, Black Americans Said Religious Sermons Should Address Race Relations", *Pew Research Center* (blog), 15 Haziran 2020.

⁴⁵ Jauhara Ferguson vd., "Religion, Race, and Perceptions of Police Harassment", *Social Problems* 70/3 (01 Ağustos 2023), 735-754.

⁴⁶ Talal Asad, *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity* (Stanford University Press, 2003), 22.

⁴⁷ Grace Davie, *Religion in Britain since 1945: Believing without Belonging* (Oxford: Blackwell, 1994).

pratikleri analiz edilmektedir.⁴⁸ Dini aidiyetsizlik ifadesi bilerek kapsayıcı tutulmuştur ve sadece dinin yokluğu değil, aynı zamanda dini geleneklerle etkileşime giren veya onlara karşı çıkan çeşitli dünya görüşlerini de içermektedir. Bu kapsayıcı yaklaşım, araştırmacıların dini aidiyetsizliğin çeşitli tezahürlerini ve bunların sosyal, kültürel ve psikolojik etkilerini katı tanımlara bağlı kalmadan incelemelerine olanak tanımaktadır.⁴⁹

Bazı çalışmalarda Dini aidiyetsizlik kavramı ile benzer başka kavramların da kullanıldığını görmek mümkündür. Mesela Türkçe’ye “Din’in Ötesi” ya da “Dinin Dışı” olarak tercüme ettiğimiz “Religion’s Other” kavramı, geleneksel dini aidiyetlere veya inançlara bağlı olmayan geniş ve kapsayıcı bir yelpazeyi içerir. Bu, bir zamanlar dini olan ancak daha sonra dinden uzaklaşmış olanları (örneğin, mürtetler veya dinden çıkanları) ve herhangi bir dini aidiyet olmadan yetiştirilenleri kapsar. Alan geliştikçe, akademisyenler bu tanımları tartışmaya ve rafine etmeye devam etmekte, bu çeşitli kimlikleri ve toplumsal etkilerini doğru bir şekilde incelemek ve anlamak için incelikli ve kapsamlı terimler geliştirme gerekliliğini kabul etmektedir.⁵⁰ Benzer bir kavram ise anket ya da nüfus sayımlarında dini ibaresini “dini yok” (no religion) olarak işaretleyen kişilere odaklanan çalışmalardır. “Nones” olarak adlandırılan bu kişilerin, geniş bir demografik yelpazeye yayıldığı, ancak özellikle genç nesiller arasında yaygın olduğu belirtilmektedir. Dinsizliğin yükselişi, belirli bir liderlik veya örgütlenme olmaksızın, bireylerin kişisel kararlarıyla gerçekleşmiştir ve bu süreç, dinin dogmatizmine karşı bir tepki olarak ortaya çıktığı ifade edilmektedir.⁵¹

Dini aidiyetsizlik alanında çalışmalar artık derlemeler altında toplanacak kadar kabarık hale gelmeye başlamıştır. Stephen Bullivant’ın makalesi bu alanda üretilen çalışmaların din sosyolojisi içinde nasıl belirgin bir alt alan haline geldiğini ele almaktadır.⁵² Bullivant, bu alandaki araştırmaların artmasının nedenlerini açıklarken, dinsizlik çalışmalarının başlangıçta neden ihmal edildiğine ve son on yılda nasıl hızla ilgi gördüğüne dair sosyolojik gerekçeler sunmaktadır. Bu süreçte, dinsizlik araştırmalarının metodolojik, teorik ve coğrafi olarak çeşitlenmesi ve zenginleşmesi, bu alanın akademik bir mimari kazanmasına yol açmıştır.

Dini aidiyetsizlik kavramının mahiyeti gereği, İsveç gibi dini inançların ve katılımın oldukça düşük olduğu ülkelerde, dinsizlik kavramı özellikle önem kazanmaktadır. Geleneksel dini inançlar bazı bağlamlarda azalırken, doğaüstü olanın bireyselleşmiş anlayışları artmakta ve bu durum, bireylerin ne dini ne de seküler olarak tanımlanmadığı bir fenomen olan “bulanık sadakat” olarak adlandırılmıştır.⁵³ Bu kavram, kişisel inanç sistemleri ile toplumsal normlar arasındaki karmaşık etkileşimi yansıtır. Örneğin, İsveç’te, kişisel dini inanç seviyeleri düşük olmasına rağmen, ulusal kiliseye kültürel ve tarihsel nedenlerle güçlü bir bağlılık vardır. “Kültürel din”⁵⁴ olarak adlandırılan bu fenomen, dinsizlik ile kültürel miras arasındaki karmaşık etkileşimi göstermektedir. Başka bir çalışmada yaş ile dindarlık arasındaki ilişkiye odaklanılmıştır. İsveç Kilisesi üyelerini inceleyen çalışmalarda Munro ve Laflamme, yaşla dindarlık arasında önemli bir ilişki olmadığı, farklı yaş grupları arasında ortak bir sekülerleşme eğiliminin olduğunu iddia etmektedir. Bununla birlikte medeni durumun, dini aidiyetle bağlantılı olduğunu tespit etmişlerdir. Aile bağları kuvvetli olan kişilerde dini aidiyetin daha güçlü olduğu tespit edilmiştir.⁵⁵

Dini aidiyetsizlik çalışmalarında merkezi bir konu, dinsizlik ile din arasındaki ilişkidir. Bazı akademisyenler, dinsiz kimlikler ve pratiklerin dini unsurlarla etkileşime girerek nasıl şekillendiğini vurgulayan ilişkisel bir yaklaşımı savunmaktadır. Bu perspektif, dinsizliğin ateizm, agnostisizm, seküler hümanizm ve diğer inançsızlık biçimlerini içerebilecek olan akışkan ve dinamik doğasını vurgulamaktadır.⁵⁶ Örneğin, Danimarka’da bir pagan geleneği olan ormana gömülme uygulamasının günümüzde pagan inancını reddeden Hristiyanlığa bağlı kişiler tarafından da yapılıyor olması, bu ilişkiyi ve akışkanlığı göstermek için güzel bir örnek olarak sunulabilir. Warburg mülakatlar ile topladığı verilerden hareketle insanların ormana gömülmeyi tercih etme nedenlerinin hem din dışı hem de dini/manevi düşünceleri yansıttığını tespit etmiştir. Orman definleri doğa, din-dışı, din ve maneviyatın kesiştiği çok yönlü bir karmaşıklıkla örneklemektedir.⁵⁷ Ayrıca dinsizliğin din ve insan hakları söylemine dahil edilmesi de tartışma konusu

⁴⁸ Ann Taves, “What Is Nonreligion? On the Virtues of a Meaning Systems Framework for Studying Nonreligious and Religious Worldviews in the Context of Everyday Life” 7/9 (14 Kasım 2018), 1-6; Jesse M. Smith - Ryan T. Cragun, “Mapping Religion’s Other: A Review of the Study of Nonreligion and Secularity”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 58/2 (2019), 319-335.

⁴⁹ Johannes Quack, “Outline of a Relational Approach to ‘Nonreligion’”, *Method & Theory in the Study of Religion* 26/4-5 (28 Kasım 2014), 439-469; Linda Woodhead, “The Rise of ‘No Religion’: Towards an Explanation”, *Sociology of Religion* 78/3 (01 Eylül 2017), 247-262; Taves, “What Is Nonreligion?”

⁵⁰ Smith - Cragun, “Mapping Religion’s Other”, 320-321.

⁵¹ Woodhead, “The Rise of ‘No Religion’”.

⁵² Stephen Bullivant, “Explaining the Rise of ‘Nonreligion Studies’: Subfield Formation and Institutionalization within the Sociology of Religion”, *Social Compass* 67/1 (01 Mart 2020), 86-102.

⁵³ Zachary A. Munro - Sarah Wilkins-Laflamme, “Nonreligion and Secularity in Canada”, *Secular Studies* 3 (26 Nisan 2021), 1-6.

⁵⁴ Isabella Kasselstrand, “Nonbelievers in the Church: A Study of Cultural Religion in Sweden”, *Sociology of Religion* 76/3 (2015), 275-294.

⁵⁵ Munro - Wilkins-Laflamme, “Nonreligion and Secularity in Canada”.

⁵⁶ Quack, “Outline of a Relational Approach to ‘Nonreligion’”.

⁵⁷ Margit Warburg, “Forest Burials in Denmark: Nature, Non-Religion and Spirituality”, *Approaching Religion* 13/1 (08 Mart 2023), 73-89.

olmuştur. Mesela tanımların dışlayıcı olabilmesi, dinsiz kategorilerin doğru bir şekilde ölçülmesini zorlaştırmakta ve dinsiz bireyler için eşit haklar ve korumaların sağlanmasını karmaşıktırmaktadır. Bu sorun, dinsizlik çalışmalarında net ve tutarlı tanımlara duyulan ihtiyacı vurgulamaktadır.⁵⁸

Dini aidiyetsizlik çalışmaları, inanç sistemleri, kültürel miras, demografi ve sosyal algılar arasındaki kesişimleri inceleyen çok boyutlu bir alan haline gelmiştir. Dinsizliğin ve dinle ilişkisinin karmaşıklıklarını aydınlatarak, araştırmacılar, çağdaş toplumda inanç ve inançsızlık çeşitliliğinin kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlamayı amaçlamaktadır. Dini aidiyetsizlik çalışmalarının devam eden kurumsallaşması ve teorik gelişimi, sekülerleşme ve dinsizliğin sosyal yaşamı nasıl şekillendirdiğine dair anlayışımızı zenginleştirmeye devam edecektir.

Sonuç ve Değerlendirme

Yaşadığımız dönemde din sosyolojisi alanında çalışmalar yapmak, hızla değişen toplumsal dinamikler ve teknolojik yenilikler ışığında oldukça önemli ama bir o kadar zordur. Küreselleşme, dijitalleşme ve göç gibi faktörler, dinin toplum içindeki rolünü ve bireylerin dini kimliklerini derinden etkilemektedir. Bu bağlamda, din sosyolojisi alanında yapılan araştırmalar, modern toplumların dini yapıları ve pratiklerini anlamada kritik bir rol oynamaktadır. Bu çalışma, son on yılda din sosyolojisi alanında meydana gelen gelişmeleri, öne çıkan temaları ve kullanılan yöntemleri incelemiştir. İncelenen makalelerde daha önce ele alınmayan konuların neler olduğuna bakıldığında, a) dijital din, b) yaşayan din, c) etnisite-göç ve d) dini aidiyetsizlik olmak üzere dört ana kategorinin ön plana çıktığını görmek mümkündür. Bu dört kategori, din sosyolojisi alanında günümüzde yaşanan değişimleri ve bu değişimlerin dini pratikler üzerindeki etkilerini anlamada kritik bir öneme sahiptir.

Bu kategoriler Batı'da din sosyolojisi alanında yapılan çalışmaların artık sekülerleşme, dini aidiyet, dini aşırıcılık ya da çoğulculuk gibi makro konulardan ziyade; post-modern dönemin empoze ettiği yeni ve bazıları popüler hale gelmiş mikro meselelere odaklandığını göstermektedir. Dikkat çeken bir başka nokta din sosyolojisinin bütün tehdit ve ithamlara rağmen kendisine çalışacak yeni konu alanlarını üretmedeki maharetidir. Belki yüz yıldan uzun bir süredir modernleşme ile dinin öneminin kaybolduğu iddiası üzerinden adeta gündem dışına itilen din sosyolojisi, kendisini tehdit eden konulara odaklanarak (sekülerleşme, dini kimlik ve aidiyet) sosyal bilimlere canlılık getirme yoluna epey mesafe almıştır. Günümüzde ise insanların yoğun olarak deizm ve ateizme kaydığı iddia edildiğinde, geleneksel ana konuların da dışına çıkarak dini aidiyetsizliğin toplumsal tezahürlerini çalışmaya başlayabilmiştir. Bu açıdan din sosyolojisi, yeni toplumsal sorunlarla da mücadele etmekten çekinmemekte; tartışmalı sosyal meselelerle de ilgili bilimsel-nesnel çalışmalar yapmaya devam etmektedir.

Bununla birlikte konular yenilense de geleneksel yöntemlerin hala başat olarak kullanılmaya devam ettiğini söylemek yanlış olmaz. Yapay zekânın da sosyal bilimlere katabileceği; bir açıdan tehditkâr diğer taraftan sonsuz ihtimallerle dolu bu yapay zekânın sosyolojinin yöntemine de dâhil edilebileceği tartışılmaktadır. Bu çalışmamızda yapay zekâ temelli bir program kullanılırken temel amaç tam olarak güncel konuların güncel araçlarla incelenmesi gerektiğine vurgu yapmak olmuştur. Yapay zekanın devreye girmesi ile birlikte özellikle literatürün oluşturulması, yaygınlığın ölçülmesi ve aynı konuya farklı disiplinlerden araştırmacıların nasıl baktığının tespit edilmesi gibi konular çok kısa bir zaman diliminde halledilebilir hale gelmiştir. Günümüz toplumunun post-modern durumu onu daha belirsiz, akışkan, melez ve karnavalımsı (festivalimsi, şenlik havasına bürünmüş) bir atmosfer içine itmiştir. Bu durum ise standart yöntemlerinin uygulanmasını zor hale getirmektedir. Sadece din sosyolojisi değil, genel olarak sosyal bilimlerin yeni toplumsal yapıları anlayabilmek için bu yeni duruma uygun yöntemlere ihtiyaç duyduğu aşikârdır.

Bu çalışmanın sonuçları, din sosyolojisi alanındaki güncel yaklaşımların yalnızca toplumsal dönüşümlere dair bir resim sunmakla kalmayıp, aynı zamanda bu dönüşümlerin olası etkileri ve bu etkilerle nasıl başa çıkılabileceği konusuna da dikkat çekmesi gerektiğini göstermektedir. Mesela dijitalleşme arttıkça, cemaat yapıları sanal aleme taşınmakta ve inanç biçimleri kişiselleşmektedir. Bu ise uzun vadede geleneksel dini yapılar ve toplulukların etkisinin daha da azalacağı anlamına gelebilir. Öte yandan dini aidiyetsizlikteki artış, bireylerin dinle ilişkilerindeki kopukluk ve sekülerleşme süreçlerinin bir sonucu olarak görülebilir. Benzer şekilde, yaşanan din kavramı, bireylerin dini deneyimlerini daha somut ve günlük yaşamın bir parçası haline getirirse de bu deneyimlerin kurumsal dini yapılarla olan ilişkisini karmaşıktırmaktadır. Bu durum, dinin bireysel bir ifade biçimi haline gelerek toplumsal dayanışmayı güçlendirme potansiyelini azaltmaktadır. Bu bakımdan yaşanan din, dini aidiyetsizlik ve dijital dinin, bireyselleşme ve dini otoritelerin gücünü kaybediyor olması açısından ortak bir noktada bulunduğu görülecektir. Bu ise aynı zamanda sekülerleşme tartışmalarının da bir parçasıdır. Dini otoritelerin bireyler üzerindeki etkisinin azalması ve dini inanma ve ibadet etme biçimlerinin bireyselleşmesi sekülerleşme açısından ne anlama gelmektedir? Dini otorite kaynakları bu dönüşüme nasıl reaksiyon gösterecektir? Bu sorular din sosyolojisinin yakın gelecekte odaklanacağı problemler olarak gözükmektedir.

⁵⁸ Lori G. Beaman - Steven Tomlins, *Atheist Identities - Spaces and Social Contexts* (Springer International Publishing: Springer International Publishing, 2015).

Göç meselesi ise çağımızı şekillendirmiştir ve gelecekte de dünyayı etkileyen en önemli olgu olarak kalacağı benzetilmektedir. Dünyadaki insan hareketliliği artarak devam ettiği müddetçe, hem göçmen toplulukların dini kimlik ve aidiyet süreçleri, hem de ev sahibi toplumların tutumları din sosyolojisi açısından önemli bir mesele olarak kalacaktır. Göç artarak devam ettikçe toplumlar homojen yapılarını daha da kaybedeceklerdir. Mesela 2021 sayımlarına göre Londra’nın %40,6’sı İngiltere’de doğmayan kişilerden oluşmaktadır. Avrupa’da din değiştirme eğilimleri incelendiğinde, İslam dinine geçişlerin diğer dinlere oranla daha fazla olduğu gözlemlenmektedir. Bu veriler göçün toplumsal yapıyı nasıl dönüştürdüğünün çarpıcı örnekleridir. Göç arttıkça etnisite ve dini haklar konusu daha çok gündeme gelecek ve hem siyasal arenada hem de toplumsal uzamda önemli problemleri ortaya çıkaracaktır. Bu bağlamda, göç olgusu sadece demografik dönüşümleri değil, aynı zamanda kültürel, dini ve sosyal yapıları yeniden şekillendirerek toplumların geleceğini inşa eden en dinamik unsurlardan biri olmaya devam edecektir.

Sonuç olarak, din sosyolojisi, hızla dönüşen toplumsal yapıların ve teknolojik yeniliklerin şekillendirdiği dünyada, dinin bireysel ve kolektif düzeydeki yeni anlamlarını çözümlemeye yönelik önemli bir çaba içindedir. Dijitalleşme, göç ve bireyselleşme gibi dinamikler, dini pratiklerin ve kimliklerin dönüşümünü kaçınılmaz hale getirirken, bu dönüşümler aynı zamanda sosyal bilimlerin için yeni soru ve tartışma alanları yaratmaktadır. Bu bağlamda, din sosyolojisi disiplininin karşı karşıya kaldığı zorluklar, toplumsal değişimin hızına uygun metodolojik yeniliklerle aşılabilecektir. Din, günümüzde kaybolan bir olgu değil, sürekli yeniden şekillenen ve yeni biçimlerde varlığını sürdüren bir toplumsal fenomendir. Bu nedenle, dinin dönüşen rolü ve işlevi üzerine yapılan her çalışma, geleceğin sosyal bilimlerine yön verecek derinlikte katkılar sunacaktır.

Kaynakça | References

- “Annual Review of the Sociology of Religion. Volume 3 (2012): New Methods in the Sociology of Religion”. *Annual Review of the Sociology of Religion. Volume 3 (2012)*. Brill, 2012.
- Agyekum, Bernard, et al., “Streaming Religious Services During a Public Health Crisis: How Digital Religion Shapes Population Well-Being and Intergenerational Learning,” *Mental Health, Religion & Culture* 26/9 (2023), 850–872.
- Ahmed, Habib - La, Hung. “Evaluating the Co-dependence and Co-existence between Religion and Robots: Past, Present and Insights on the Future”. *International Journal of Social Robotics* 13/1 (01 Nisan 2021), 1-17. <https://doi.org/10.1007/s12369-020-00636-x>
- Ammerman, Nancy T. “Finding Religion in Everyday Life”. *Sociology of Religion* 75/2 (01 Haziran 2014), 189–207.
- Ammerman, Nancy T. “Lived Religion as an Emerging Field: An Assessment of its Contours and Frontiers”. *Nordic Journal of Religion and Society* 29/2 (Aralık 2016), 83–99. <https://doi.org/10.18261/issn.1890-7008-2016-02-01>
- Asad, Talal. *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*. Stanford University Press, 2003.
- Avishai, Orit vd. “A Gender Lens on Religion”. *Gender & Society* 29/1 (01 Şubat 2015), 5–25. <https://doi.org/10.1177/0891243214548920>
- Baker, Joseph O vd. “Keep America Christian (and White): Christian Nationalism, Fear of Ethnoracial Outsiders, and Intention to Vote for Donald Trump in the 2020 Presidential Election”. *Sociology of Religion* 81/3 (20 Temmuz 2020), 272–293. <https://doi.org/10.1093/socrel/sraa015>
- Balle, Simon - Ess, Charles. “Robots, Ethics, and Digital Religion: Initial Considerations”. *The Oxford Handbook of Digital Religion*. ed. Heidi A. Campbell - Pauline Hope Cheong. O. Oxford University Press. Erişim 25 Nisan 2024. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780197549803.013.27>
- Beaman, Lori G. - Tomlins, Steven. *Atheist Identities - Spaces and Social Contexts*. Springer International Publishing: Springer International Publishing, 2015.
- Bullivant, Stephen. “Explaining the Rise of ‘Nonreligion Studies’: Subfield Formation and Institutionalization within the Sociology of Religion”. *Social Compass* 67/1 (01 Mart 2020), 86–102. <https://doi.org/10.1177/0037768619894815>
- Campbell, Heidi A. - Bellar, Wendi. *Digital Religion: The Basics*. London New York: Routledge, 1st edition., 2022.
- Cheong, Pauline - Chen, Yashu. “Religious Human–Machine Communication: Practices, Power, and Prospects”. *The SAGE Handbook of Human-Machine Communication*. ed. Andrea L. Guzman vd. 555–561. London: Sage Publications, 2023.
- Corbin, Juliet - Strauss, Anselm. *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. Los Angeles, Calif: SAGE Publications, Inc, 3rd edition., 2007.
- Cox, Besheer Mohamed and Kiana. “Before Protests, Black Americans Said Religious Sermons Should Address Race Relations”. *Pew Research Center* (blog), 15 Haziran 2020. <https://www.pewresearch.org/short-reads/2020/06/15/before-protests-black-americans-said-sermons-should-address-race-relations/>
- Davie, Grace. *Religion in Britain since 1945: Believing without Belonging*. Oxford: Blackwell, 1994.
- Davie, Grace. *The Sociology of Religion: A Critical Agenda*. SAGE, 2013.
- Day, Abby. *Sociology of Religion: Overview and Analysis of Contemporary Religion*. Oxon: Taylor & Francis Group, 2020.
- Dein, Simon - Watts, Fraser. “Religious Worship Online: A Qualitative Study of Two Sunday Virtual Services”. *Archive for the Psychology of Religion* 45/2 (01 Temmuz 2023), 191–209. <https://doi.org/10.1177/00846724221145348>
- Devine-Wright, Patrick, et al., “Re-Placed: Reconsidering Relationships with Place and Lessons from a Pandemic,” *Journal of Environmental Psychology* 72 (2020), 101514.
- Dozan, Wely - Hadi, Hopizal. “Religious Community Movement Online: Tracking History And Transformation Of Islamic Dakwah in Indonesia”. *International Journal of Transdisciplinary Knowledge* 1/2 (31 Aralık 2020), 19–28. <https://doi.org/10.31332/ijtk.v1i2.10>
- Emerson, Michael O. - Smith, Christian. *Divided by Faith: Evangelical Religion and the Problem of Race in America*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Emerson, Michael O. vd. “Studying Race and Religion: A Critical Assessment”. *Sociology of Race and Ethnicity* 1/3 (01 Temmuz 2015), 349–359. <https://doi.org/10.1177/2332649215584759>
- Faverio, Michelle vd. *Online Religious Services Appeal to Many Americans, but Going in Person Remains More Popular*. Pew Research, 02 Mayıs 2023. chrome-extension://efaidnbmninnibpcapcglclefindmkaj/https://www.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/20/2023/06/PF_2023.06.02_religion-online_REPORT.pdf
- Ferguson, Jauhara vd. “Religion, Race, and Perceptions of Police Harassment”. *Social Problems* 70/3 (01 Ağustos 2023), 735–754. <https://doi.org/10.1093/socpro/spac040>
- Floyd-Thomas, Stacey M. *Religion, Race, and COVID-19: Confronting White Supremacy in the Pandemic*. NYU Press, 2022.

- Gilliland, Claire Chipman. "Too Much to Hope': Analyzing Clergy Rhetoric on White Supremacy". *Journal for the Scientific Study of Religion* 62/S1 (2023), 68-87. <https://doi.org/10.1111/jssr.12850>
- Hall, David D. *Lived Religion in America: Toward a History of Practice*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1997. <http://catdir.loc.gov/catdir/toc/prin031/97009421.html>
- Hjelm, Titus. "Peter L. Berger and the Sociology of Religion". *Journal of Classical Sociology* 18/3 (01 Ağustos 2018), 231-248. <https://doi.org/10.1177/1468795X18761217>
- Horii, Mitsutoshi. "Historicizing the Category of 'Religion' in Sociological Theories: Max Weber and Emile Durkheim". *Critical Research on Religion* 7/1 (01 Nisan 2019), 24-37. <https://doi.org/10.1177/2050303218800369>
- Jacobi, Clara, Andronicou, Mihail, and Vaidyanathan, Brandon, "Looking Beyond the Covid-19 Pandemic: Congregants' Expectations of Future Online Religious Service Attendance," *Religions* 13/6 (2022), 559.
- Jacobi, Clara, Cowden, Robert, and Vaidyanathan, Brandon, "Associations of Changes in Religiosity with Flourishing During the Covid-19 Pandemic: A Study of Faith Communities in the United States," *Frontiers in Psychology* 13 (2022).
- Kasselstrand, Isabella. "Nonbelievers in the Church: A Study of Cultural Religion in Sweden". *Sociology of Religion* 76/3 (2015), 275-294. <https://doi.org/10.1093/socrel/srv026>
- Ke, Yun. "Finding Robot Monk Xian'er Understanding Buddhism in Longquan Animation". *Journal of Visual and Media Anthropology* 2/1 (2016), 7-24.
- Knibbe, Kim - Kupari, Helena. "Theorizing lived religion: introduction". *Journal of Contemporary Religion* 35/2 (03 Mayıs 2020), 157-176. <https://doi.org/10.1080/13537903.2020.1759897>
- Löffler, Diana vd. "Blessing Robot BlessU2: A Discursive Design Study to Understand the Implications of Social Robots in Religious Contexts". *International Journal of Social Robotics* 13 (01 Temmuz 2021). <https://doi.org/10.1007/s12369-019-00558-3>
- Mardin, Şerif. *Din ve ideoloji*. İletişim Yayınları, 1983.
- Massoud, Mark Fathi - Moore, Kathleen M. "Shari'a Consciousness: Law and Lived Religion among California Muslims". *Law & Social Inquiry* 45/3 (Ağustos 2020), 787-817. <https://doi.org/10.1017/lsi.2019.73>
- McBride, James. "Robotic Bodies and the Kairos of Humanoid Theologies". *Sophia* 58/4 (2019), 663-676. <https://doi.org/10.1007/s11841-017-0628-3>
- Okun, Sarit - Nimrod, Galit. "Online Religious Counseling for Older Adults". *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace* 14/4 (2020). <https://doi.org/10.5817/CP2020-4-7>
- Pandey, Jatin - Gupta, Manish. "Religion in the Lives of Hindu Widows: Narratives from Vrindavan, India." *Psychology of Religion and Spirituality* 11/2 (2019), 91-100. <https://doi.org/10.1037/rel0000230>
- Primiano, Leonard Norman. "Vernacular Religion and the Search for Method in Religious Folklife". *Western Folklore* 54/1 (Ocak 1995), 37-56. <https://doi.org/10.2307/1499910>
- Puzio, Anna. "Robot, Let Us Pray! Can and Should Robots Have Religious Functions? An Ethical Exploration of Religious Robots". *AI & SOCIETY*. <https://doi.org/10.1007/s00146-023-01812-z>
- Quack, Johannes. "Outline of a Relational Approach to 'Nonreligion'". *Method & Theory in the Study of Religion* 26/4-5 (28 Kasım 2014), 439-469. <https://doi.org/10.1163/15700682-12341327>
- Rambelli, Fabio. "Dharma devices, non-hermeneutical libraries, and robot-monks: Prayer machines in Japanese Buddhism". *Journal of Asian Humanities at Kyushu University* 3 (2018), 57-75.
- Saul, Heather. "Iranian School Teacher Builds Robot to Teach Children Prayers | The Independent". *The Independent* (26 Şubat 2014), blm. Tech. <https://www.independent.co.uk/tech/iranian-school-teacher-builds-robot-to-teach-children-prayers-9154038.html>
- Sherwood, Harriet. "Robot Monk to Spread Buddhist Wisdom to the Digital Generation". *The Guardian* (26 Nisan 2016), blm. World news. <https://www.theguardian.com/world/2016/apr/26/robot-monk-to-spread-buddhist-wisdom-to-the-digital-generation>
- Smith, Jesse M. - Cragun, Ryan T. "Mapping Religion's Other: A Review of the Study of Nonreligion and Secularity". *Journal for the Scientific Study of Religion* 58/2 (2019), 319-335. <https://doi.org/10.1111/jssr.12597>
- Taves, Ann. "What Is Nonreligion? On the Virtues of a Meaning Systems Framework for Studying Nonreligious and Religious Worldviews in the Context of Everyday Life" 7/9 (14 Kasım 2018), 1-6. <https://doi.org/10.5334/snr.104>
- Tranby, Eric - Hartmann, Douglas. "Critical Whiteness Theories and the Evangelical 'Race Problem': Extending Emerson and Smith's 'Divided by Faith'". *Journal for the Scientific Study of Religion* 47/3 (2008), 341-359.
- Turner, Bryan S. "Din ve çağdaş sosyal teoriler". çev. Osman Ülker. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014), 231-255.
- Upenieks, Laura vd. "'Electronic Church' 2.0: Are Virtual and In-Person Attendance Associated with Mental and Physical Health During the COVID-19 Pandemic?" *Sociology of Religion* 84/3 (01 Eylül 2023), 292-323. <https://doi.org/10.1093/socrel/srac043>

- Warburg, Margit. "Forest Burials in Denmark: Nature, Non-Religion and Spirituality". *Approaching Religion* 13/1 (08 Mart 2023), 73-89.
<https://doi.org/10.30664/ar.121418>
- Wilson, Bryan R. - Cresswell, Jamie. *New Religious Movements: Challenge and Response*. Psychology Press, 1999.
- Woodhead, Linda. "The Rise of 'No Religion': Towards an Explanation". *Sociology of Religion* 78/3 (01 Eylül 2017), 247-262.
<https://doi.org/10.1093/socrel/srx031>